

'Die elendiche arme mensen' De amersfoortse armenzorg in de Middeleeuwen

door FRED VAN KAN

Bijstand, W.A.O, opvang van asielzoekers, onderlinge solidariteit: we lezen er met de regelmaat van de klok over in de krant. Hoe modern ook, de achterliggende zorg voor de economisch zwakkeren is van alle eeuwen. In deze bijdrage gaan we terug naar middeleeuws Amersfoort en de wijze waarop toen voor armen van binnen en buiten de stad werd gezorgd. Tot nu toe waren de afzonderlijke instellingen wel onderwerp van studie, maar werd nauwelijks gepubliceerd over de middeleeuwse armenzorg als geheel. Deze bijdrage is bedoeld als een aanzet daartoe en gaat in op motivatie en organisatie van de armenzorg en op de vraag wie nu de armen waren. De armenzorg is gevolgd tot aan de overgang naar de Opstand in 1579.

Motivatie De zorg van de gegoeden voor 'die elendiche, arme mensen'¹ in de middeleeuwse stedelijke maatschappij werd ingegeven door de zorg voor het zielenheil en de plicht tot christelijke naastenliefde. Niet het belang van de arme, maar het behoud van de eigen ziel na de dood stond voorop.² Op de achtergrond speelden ongetwijfeld ook motieven als sociaal prestige en het voorkomen van sociale onrust.³

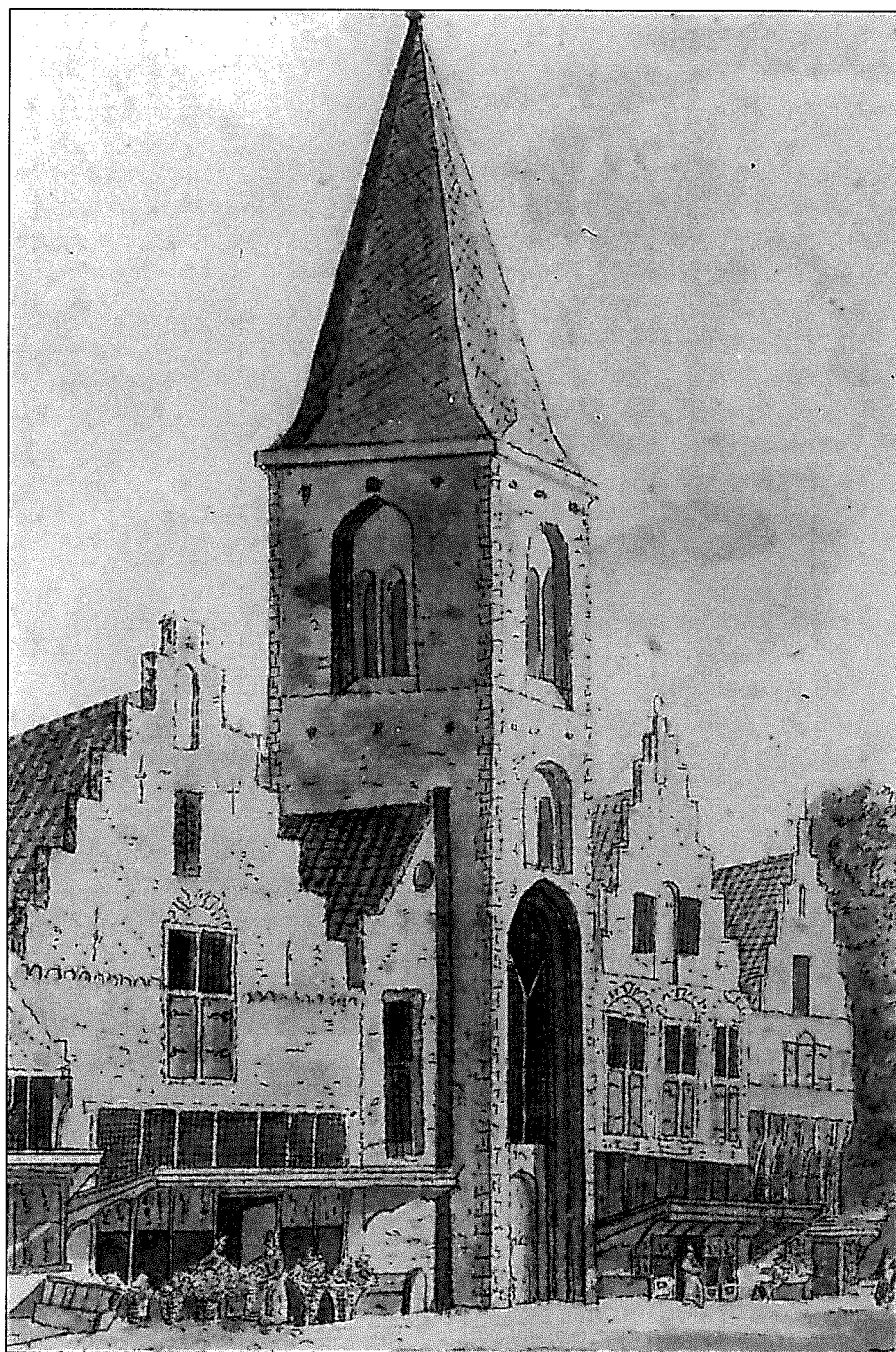
Talloos zijn de akten, ook in Amersfoort, waaruit de zorg voor het zielenheil blijkt. Zo doen bijvoorbeeld Hendrik van Rijn en zijn zuster Byatris schenkingen aan het Pietersgasthuis en de Poth met als bedoeling 'bemoediging van alle gelovige, verlaten zielen die in de folterkamers van het vagevuur zijn en in het bijzonder voor de zielen van onze ouders en van ons zelf'.⁴ Als het er op aan komt beseffen de welgestelden dat zij hun goederen slechts 'als dienaren van God' te leen hebben ontvangen van 'de hemelse God en Onze Lieve Heer Jezus Christus'.⁵ Ook de Amersfoortse stadsbestuurders zijn zich ervan bewust dat het voor hen ooit vruchten af zal werpen als zij zich inzetten voor de armen. Zij treffen regelingen niet alleen met de armenzorg voor ogen maar mede opdat zij als bestuurders bij het Laatste Oordeel zullen delen in de goede werken die dan zullen zijn verricht.⁶

Het 16de-eeuwse humanistische streven naar verbetering van de armenzorg, zoals verwoord door Ludovico Vives in zijn *De subventione pauperum* [Over de hulp aan de armen], behelsde vooral wering van bedelarij, arbeidsplicht voor de

armen en samenvoeging van armenfondsen en instellingen.⁷ De wetgeving van Karel V van 1531 betreffende de armenzorg, was hierop geënt. Deze bevatte onder meer een bedelverbod en het samenvoegen van de verschillende armenfondsen onder toezicht van de lokale overheid.⁸ Niet zozeer godsdienstige motieven als wel sociale politiek ter voorkoming van onrust was hier aan de orde. In de Noordelijke Nederlanden werd, deze regelgeving ten spijt, de structuur van de armenzorg in de 16de eeuw echter nauwelijks gewijzigd.⁹ Ook de Amersfoortse armenzorg bleef functioneren als tevoren via de bestaande instellingen, al kreeg de overheid daar wel meer greep op met de ordonnantie die Karel V in 1543 voor Amersfoort uitvaardigde.¹⁰ Daarin werd bepaald dat de rekeningen van de verschillende instellingen moesten worden afgehoord door de schout; bovendien moesten de bestuurders voortaan door het stadsbestuur worden aangesteld, als de oprichtingsakte tenminste niet anders had bepaald. Dit betekende dat deze bepaling niet werd uitgevoerd, want inderdaad waren de verschillende besturen steeds dankzij coöptatie tot stand gekomen. Het humanistisch denken leidde in Amersfoort wel tot een verdere specialisering binnen de armenzorg. Een weeshuis werd gesticht (1550), de broederschap van de Heilige-Drievuldigheid begon met verpleging aan huis (1559) en aan een betere toekomst voor arme kinderen werd bijgedragen met de oprichting van de Heilige-Geestsschool (1568).

De armen Wie zijn dan de armen om wie de zorg is begonnen? Over het algemeen zijn dit degenen die – buiten hun schuld – niet zelf (geheel) in hun onderhoud kunnen voorzien. Zij zijn de goede of rechte armen en staan tegenover de kwade armen, die niet bereid waren om de handen uit de mouwen te steken.¹¹ In de middeleeuwse stedelijke praktijk gaat het bij de rechte armen om arme vreemdelingen of ‘gasten’, onder wie bedevaartgangers, die naar de stad komen in de verwachting daar tijdelijk onderdak en voedsel te ontvangen, maar ook om armen binnen de eigen gemeenschap die nauwelijks het hoofd boven water kunnen houden en ook niet door familie gesteund worden. De laatsten bedelen niet, zij zijn de verborgen armen, die in hun huizen verblijven en daarom huiszitten worden genoemd. Tenslotte zijn er de arme zieken en bejaarden, die niet thuis verzorgd kunnen worden; ziekenzorg is onderdeel van de armenzorg.¹² Voor de verschillende categorieën armen werden in Amersfoort instellingen in het leven geroepen.

De zorg voor vreemdelingen De oudste instelling van armenzorg in Amersfoort was het Heilige-Geestgasthuis. Hier werden arme vreemdelingen opgevangen.¹³ Dit gasthuis komt pas in 1411 voor het eerst in de bronnen voor (‘gasthuys inden Heyligen Gheest in de Langestraet’).¹⁴ Wel kan uit de vermelding van het Sint-Pietersgasthuis als het ‘nieuwe gasthuis’ in 1391 de aanwezigheid van het ‘oude’ gasthuis worden afgeleid.¹⁵ Toch moet het gasthuis tenminste op 19

A. de Haen, De Heilige-Geestkapel aan de Langestraat, 1729.

september 1352 hebben bestaan. Dan is sprake van de *prove* of vicarie van de Heilige-Geest, een kapelaansplaats die in de kapel van de Heilige-Geest werd vervuld.¹⁶ Het moment van stichting van het gasthuis lag mogelijk in de tweede helft van de 13de eeuw. Niet alleen kregen in die periode veel Noordnederlandse steden een gasthuis,¹⁷ maar bovendien past dit bij de overlevering van een hoge ouderdom, die in 1643 door notaris Johan van Ingen als volgt werd omschreven: 'Naar verteld en geloofd wordt is het eerste kerkje [...] het Heilige-Geestkerkje aan de Langestraat bij de Plaats, nu Vismarkt geweest'.¹⁸ Uit de bronnen blijkt nergens dat de Heilige-Geestkapel ouder is dan de Sint-Joriskerk, maar een hoge ouderdom van de kapel menen we op grond van deze overlevering wél te mogen aannemen. De ligging van de gasthuiskapel komt overeen met de plaats van de tegenwoordige, 19de-eeuwse Evangelisch-Lutherse kerk aan de Langestraat.¹⁹ Het stadsbestuur was stichter van het gasthuis. Dit leiden we allereerst af uit de akte waarbij het stadsbestuur in 1447 het beheer van het gasthuis overdraagt aan de Pothbroeders. Het is de stad die dan over de Heilige-Geest beschikt, het is de stad die van die overdracht het altaar in de kapel met de daaraan verbonden vicarie uitzondert.²⁰ Het recht om de kapelaan van de gasthuisvicarie te benoemen (het zogenaamde collatierecht), zou dan ook aldoor in stedelijke handen blijven.²¹ De zeggenschap van de stad blijkt daarnaast uit de stedelijke instemming die de middeleeuwse gasthuismeesters nodig hadden als zij grond verkochten.²²

Heilige-Geestgasthuis en -kapel waren dus een stedelijke stichting en anders dan wat Kossmann-Putto voor de Nederlanden veronderstelde, vonden zij hun oorsprong niet binnen de parochie en stonden dan ook niet onder het toezicht van de pastoor.²³ In 1530 bepaalde de stedelijke raad zelfs dat leden van de clerus niets te zeggen hadden en zich niet mochten bemoeien met zaken die de Poth aangingen,²⁴ waarbij de Poth moet worden gezien als opvolger van de Heilige-Geest.

De zorg voor vreemdelingen werd in Amersfoort – evenals in veel andere steden – geplaatst onder de bescherming van de Heilige Geest. Het is goed mogelijk dat de populariteit van dit patronaat was bevorderd door de stichting omstreeks 1180 van de orde van de Heilige-Geest door Guy de Montpellier, een orde van leken (sinds 1252 priesters) die zich toegede op de zorg voor arme zieken in hospitia of gasthuizen.²⁵ Daar moet dan wel bij worden opgemerkt dat op dat moment in de Zuidelijke Nederlanden onder de bescherming van de Heilige Geest al zorg werd besteed aan de armen.²⁶ Van een verbreiding van de orde in de Nederlanden blijkt niets en de stichting van het Amersfoortse Heilige-Geestgasthuis kwam zonder haar tot stand.

De genoemde eerste vermelding van het gasthuis spreekt van het gasthuis 'inden Heyligen Gheest'.²⁷ Daaruit kan worden afgeleid dat, zoals ook van gasthuizen in sommige andere steden bekend is,²⁸ het Amersfoortse gasthuis op dat moment met de kapel één ruimte vormde. Het altaar zal in het achterste gedeelte

van het gebouw hebben gestaan, de gasten zullen in het voorste gedeelte zijn ondergebracht. In ieder geval was de 'vorste kerck' niet gewijd. Dit meldde het stadsbestuur in 1531, toen dit deel van de kapel tot vleeshal werd bestemd.²⁹ In 1448 was het gasthuis nog steeds in de kapel gevestigd. Dit blijkt uit een schenking in dat jaar voor 'De pot die men draagt uit het oude gasthuis'.³⁰ Ook in 1449 sprak men nog van het gasthuis geheten 'den heyligen Geest'.³¹ De laatste vermelding van het oude gasthuis is van 1461.³² In 1482 was het gasthuis niet meer te vinden in de Langestraat maar bij de Plaats.³³ Al in 1447 en in 1460 waren in die omgeving ten behoeve van de Heilige-Geest twee aan elkaar belendende huizen gekocht, die waren gelegen achter de Heilige-Geest (aan de tegenwoordige straat van die naam).³⁴ In oudere akten die op die huizen betrekking hebben worden ze ook wel gesitueerd aan de Langestraat, waarbij de straatnaam als wijknaam moet worden opgevat.³⁵ In de 17de eeuw was de herinnering aan het begin van dit gast- of wandelhuis nog levend en noteerden de regenten dat het wandelhuis was begonnen in het in 1460 verworven huis.³⁶ Ook de bundel doorstoken akten die betrekking had op dit huis voorzag men van de notitie 'brieven vant wandelhuys'.³⁷ Dit was maar ten dele juist. De akten hadden wel betrekking op het gasthuis, maar dan het gasthuis zoals dit was ingericht achter de Heilige-Geest.³⁸ Het gasthuis dat de 17de-eeuwers kenden stond aan de Plaats of Vismarkt, op de hoek van de Langestraat. Dàt 'nieuwe gasthuis' kwam pas in 1536-1537 tot stand na aankoop van enkele panden aan de Plaats³⁹ en is te herkennen op de 17de-eeuwse kaart van Blaeu.⁴⁰

De verplaatsing van het gasthuis omstreeks 1460 hing ongetwijfeld samen met de groeiende behoefte aan opvang van pelgrims die vanaf 1445 naar Onze-Lieve-Vrouw van Amersfoort kwamen.⁴¹ Daarbij moet worden aangetekend dat niet alleen arme reizigers in dit gasthuis onderdak vonden, maar soms ook mensen die zich inkochten, de zogenaamde proveniers. Zo werden in 1483 zowel Jut, weduwe van Gerrit Jansz. Scayck als Lijsbet, weduwe van Reyner Schayck, in het gasthuis opgenomen. Zij kregen in ruil voor de goederen die zij schonken niet alleen onderdak maar ook eten, drinken, kleren en schoenen tot hun dood.⁴²

Het Heilige-Geestgasthuis werd bestuurd door gasthuismeesters.⁴³ De eerste vermelding van gasthuismeesters van het Heilige-Geestgasthuis dateert uit 1439.⁴⁴ Zij zullen zijn aangesteld door de stad, die immers het initiatief tot de stichting had genomen. In 1447 werd het beheer van het gasthuis gewijzigd.⁴⁵ In dat jaar droeg de stad het bestuur van het gasthuis op aan de broeders van de Heilige-Geest, ook wel geheten Pothbroeders;⁴⁶ van dit beheer werd overigens de aan de kapel verbonden vicarie uitgesloten. We nemen aan dat de broederschap haar bestaan dankte aan de bestuurswijziging die het stadsbestuur doorvoerde. Immers, niet alleen bestond de broederschap in 1447 nog slechts uit een driemanschap, maar bovendien werd de inhoud van de 'fundacie'-akte voor een aanzienlijk gedeelte letterlijk overgenomen uit de akte waarbij de stad in 1404 de

gang van zaken in het Sint-Pietersgasthuis regelde.⁴⁷ Men was kennelijk tevreden met de wijze waarop een broederschap daar het gasthuis bestuurde. Het is goed mogelijk dat de gewijzigde organisatie van de armenzorg een gevolg was van de groeiende toevloed van (arme) pelgrims naar Amersfoort. Betrokkenheid van een broederschap van maximaal dertien leden betekende waarschijnlijk een betere verankering van de armenzorg in de stad, zeker als we bedenken dat de broeders behoorden tot de Amersfoortse bestuurselite.⁴⁸ De broeders kregen in 1447 niet alleen de zorg opgedragen over het Heilige-Geestgasthuis, maar werden tegelijkertijd belast met de zorg voor de huizitten.

De zorg voor de stedelijke armen De zorg voor de niet in het openbaar bedelende stedelijke armen, de zo geheten huizitten, was in Amersfoort aanvankelijk een directe stedelijke verantwoordelijkheid. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een schenking die in 1390 werd gedaan aan de priester die was verbonden aan het altaar van Onze-Lieve-Vrouw in de Sint-Joriskerk. Hij moest daarvan jaarlijks geld uitdelen aan de armen, samen met twee verwanten van de schenker en twee stedelijke raden.⁴⁹ Het stadsbestuur was dus medeverantwoordelijk voor deze uitdelingen. De stedelijke betrokkenheid komt nog sterker tot uitdrukking bij de schenking van een rente door Lijsbeth, weduwe van schepen Wouter Roese in 1412 aan de raad van Amersfoort. Zij bepaalde dat de burgemeester bij de jaarlijkse dienst ter nagedachtenis voor haar man en zoon de opbrengst van de rente onder de arme mensen zou verdelen.⁵⁰ De rente behoorde later tot de goederen van de Pothbroeders, die ook de uitdelingen verzorgden.

In 1447 kwam de zorg voor de huizitten formeel in handen van de Heilige-Geest- of Pothbroeders. In hoeverre huizittenzorg en gasthuisbeheer al enige tijd vóór 1447 samengingen, blijkt niet uit de bronnen. Als dit al het geval was, dan gebeurde dit in ieder geval na 1412, toen het stadsbestuur hiervoor nog direct verantwoordelijk was.⁵¹

De Poth- of Heilige-Geestbroeders zorgden voor de armen door met een pot met voedsel rond te gaan vanuit het oude gasthuis.⁵² Later werden de uit te delen porties of *proven* gereed gemaakt in het nog steeds bestaande zogenaamde Provenhuis bij de Coninckstraat.⁵³ De broeders gingen toen waarschijnlijk al niet meer langs bij de armen, maar deelden de *proven* uit in de Sint-Joriskerk. Dat was in ieder geval in de 17de eeuw al een oude gewoonte.⁵⁴ Deze traditie was waarschijnlijk ontstaan als gevolg van het feit dat verschillende uitdelingen gedaan moesten worden op het graf van een begunstiger op het moment dat jaarlijks diens sterfdag werd herdacht. Zo deed Wouter die Beer met zijn moeder Geertruid in 1448 een schenking, waarmee de broeders in de Sint-Joriskerk op maandag na het octaaf van Petrus en Paulus (de eerste maandag na 7 juli) uitdelingen aan de armen moesten doen voor hun zielenheil.⁵⁵ In onder meer Leiden en Den Haag liet de Heilige-Geest zelf memorie- of gedachtenisdiensten hou-

den voor overleden begunstigers liet houden en beschikte dan ook over een eigen memorieboek.⁵⁶ In Amersfoort was dat niet het geval. De Pothbroeders ontvingen over het algemeen slechts gelden voor het doen van uitdelingen, nauwelijks voor het houden van memoriediensten.⁵⁷ Bij het Sint-Pietersgasthuis was dit anders, dit hield een eigen 'zielboek' bij.⁵⁸ Toch zullen de meeste memoriediensten direct bij de kerkmeesters van de Sint-Joriskerk zijn besproken. Helaas is het memorieboek van de kerk niet bewaard gebleven.⁵⁹

In of kort na 1532 besloten de broeders met instemming van de stedelijke raad om voortaan het aantal armen dat bedeed werd, te beperken tot 25. Zij werden beschouwd als 'den alre elendichsten'. Dankzij schenkingen kon het aantal proreniers echter al kort nadien verhoogd worden.⁶⁰

De Pothbroeders beschikten niet alleen over structurele inkomsten uit grond- en rentebezit, ook konden zij rekenen op de gelden die werden gedeponeed in offerblokken, zowel in de Sint-Joriskerk als in de eigen Heilige-Geestkapel.⁶¹ Bovendien ontvingen zij de eventuele nalatenschap van degenen die zij bedeedden.⁶² In 1517 werd bij stedelijke keur ditzelfde ook vastgelegd voor wie door de Pothbroeders was verzorgd in het gasthuis of het pesthuis.⁶³

Uitdelingen in de Sint-Joriskerk werden niet alleen door de Pothbroeders verzorgd, maar ook door de kerkmeesters⁶⁴ en het Sint-Pietersgasthuis.⁶⁵ Veelal ging het dan om bedeling van de armen in combinatie met gebed voor de ziel van de gene die de uitdeling had mogelijk gemaakt. Ook de conventen en kloosters deden uitdelingen,⁶⁶ evenals sommige broederschappen. Zo deelde de in 1445 in de Sint-Joriskerk opgerichte Onze-Lieve-Vrouwebroederschap na het overlijden van een broeder brood uit aan de armen. Dit gebeurde tijdens de zogeheten maandstond, de herdenkingsdienst die een maand na diens overlijden werd gehouden; de uitdeling was vooral bedoeld om 'sijn siel te hulpen'.⁶⁷ Bovendien verzorgden de broeders een uitdeling op Maria-Hemelvaart (15 augustus), ook dan weer voor het zielenheil van de overleden broeders en tevens voor dat van hun begunstigers.⁶⁸

Overigens werden uitdelingen niet alleen binnen de Sint-Joriskerk gedaan, maar ook op het kerkhof. Dit blijkt uit de plicht die het Sint-Pietersgasthuis had om op Goede Vrijdag 15 stuivers 'op het groten kerckhoff' te verdelen onder de armen 'die dair dan sitten sullen'.⁶⁹

De arme wezen en andere arme kinderen waren aanvankelijk ongetwijfeld net als de andere stedelijke armen aangewezen op bedeling door de Pothbroeders en particuliere liefdadigheid. Pas in 1550 namen enkele vooraanstaande Amersfoorters het initiatief tot het oprichten van een 'Arme Weeskynderenhuis'.⁷⁰ Achttien jaar later, in 1568, werd bovendien in de Heilige-Geestkapel een school ingericht voor arme kinderen.⁷¹ Beide instellingen boden onderwijs, de mogelijkheid zich in een beroep te bekwamen en levensonderhoud. Bedelarij werd aan de hier opgevangen kinderen verboden. Het bevorderen van sociale

rust in de stad speelde ongetwijfeld een rol bij deze stichtingen. Bij de oprichting van de school werd dit ook nadrukkelijk verwoord, want die was bedoeld 'tot verbetering der gantsche onsser stads gemeente'.⁷²

In 1520 kwam een bijzondere vorm van armenzorg tot stand. Toen verschenen in Amersfoort de eerste zogenaamde 'godskamers', huisjes waarin armen gratis onderdak kregen.⁷³ De zonen van Jacob van Byler waren hiervan de stichters, zij schonken zoals hun vader dat had gewild, tot huisvesting van de armen en 'uit liefde tot God' twee godskamers in de Godschalkstraat (nu Valkestraat) en vier godskamers bij de Trysgens- of Sint-Andriespoort.⁷⁴ De bewoners van de laatstgenoemde huisjes deelden – dankzij een schenking van een van de stichters – mee in de wekelijkse *proven* van de Poth.⁷⁵ In 1540 breidde Ricout van Byler samen met zijn vrouw het aantal godskamers uit met nog eens twee woningen in de Godschalkstraat, één in de Coninckstraat en vijf in de Trysgensstraat.⁷⁶ De godskamers van de familie Van Byler zouden tot in onze tijd blijven bestaan.⁷⁷

De zorg voor arme zieken en ouderen

Pietersgasthuis, Sacramentsgasthuis en Lazarushuis Tot het einde van de 14de eeuw bleef de armenzorg voor de eigen inwoners beperkt tot het doen van uitdelingen. Daarin kwam rond 1390 verandering met de stichting van het nieuwe of Sint-Pietersgasthuis.⁷⁸ Voortaan bestond er een mogelijkheid tot opvang van arme, bedlegerige zieken en ouderen om wie niemand zich bekommerde.⁷⁹ Van dit oude gasthuis is de 16de-eeuwse nieuwbouw van de mannenzaal en de 15de-eeuwse kapel bewaard gebleven.⁸⁰

Het Sint-Pietersgasthuis werd door particulieren opgericht onder invloed van de prediking van Geert Grote. Tenminste, een van de vermoedelijke stichters, Rutger van den Doem, was een volgeling van Grote,⁸¹ terwijl ook verschillende van de eerste begunstigers tot de kring van de Moderne Devoten behoorden, zoals Lijsbeth, weduwe van Jacob Nenninc en Steven, zoon van Wouter Louwenz. Zij maakten met de stichting van een vicarie of kapelaansplaats in het gasthuis de zielzorg daar mogelijk.⁸² Die zielzorg werd de eerste tijd uitgeoefend door Willem Hendriksz., die zich zou aansluiten bij de gemeenschap van devote broeders die zich vestigde achter het gasthuis.⁸³ In 1404, als het stadsbestuur regelingen bevestigt voor de gang van zaken in het gasthuis, blijkt er sprake te zijn van een dan bestaande, met het huis verbonden broederschap, die nu ook formeel het beheer van het gasthuis in handen krijgt en dit laat uitoefenen door twee gasthuismeeesters.⁸⁴ De leden van deze broederschap behoorden tot de bestuurlijke elite van de stad, zoals ook bij de Pothbroeders het geval was.⁸⁵ In 1404 blijkt de doelgroep ten opzichte van de eerste stichting ingeperkt te zijn: arme wezen, razende lieden (epileptici), krankzinnigen en melaatsen horen niet meer in het gasthuis thuis.⁸⁶ Voor de laatste groep is dan door de gasthuisbroeders waarschijnlijk al een eigen opvanghuis gesticht, het Lazarushuis. Dit wordt in 1416 voor het eerst in de bron-

nen genoemd⁸⁷ en werd aldoor voor de broederschap beheerd door huis- of melatenmeesters.⁸⁸ Het lag aan de Hogeweg bij de huidige Magellaenstraat en buiten de stad om besmetting te voorkomen.⁸⁹ Ook dit huis was in principe bedoeld voor armen, die overigens voor zover zij daartoe in staat waren, hun kost met bedelen moesten verdienen.⁹⁰

Welke categorie arme zieken in het Sint-Pietersgasthuis onderdak vond, is niet zeker. Van Lieburg veronderstelt dat dit chronisch zieken waren en dat de acute zieken thuis werden verpleegd.⁹¹ In de 16de eeuw zijn het in ieder geval bejaarden die in het gasthuis verzorging krijgen. Dat valt af te leiden uit de regelmatige vermelding van zieken van hoge leeftijd, uit het feit dat bewoners na opname doorgaans de rest van hun leven in het gasthuis doorbrachten en uit het aanzienlijke aantal weduwen onder de opgenomen vrouwen.⁹² Kostkopers, die in de akte van 1404 nadrukkelijk werden geweerd, deden in deze eeuw incidenteel ook hun intrede.⁹³

Het Sint-Pietersgasthuis bestond evenals de Heilige-Geest dankzij de schenkingen door gegoede Amersfoorters. Zo kon een uitgebreid goederen- en rentebezit worden opgebouwd;⁹⁴ daarnaast verviel het goed van overleden bewoners aan het huis.⁹⁵

Op het einde van de door ons bestudeerde periode kwam een tweede gasthuis tot stand. Dit werd in 1573 gesticht door Wouter van Blockland en zijn vrouw Johanna Pieck en zou na hun dood worden ingericht in hun woonhuis aan de Langestraat, tussen Stove- en Nieuwstraat. Het was bestemd voor de opvang van dertien van de 'alder ermste' Amersfoortse mannen, die niet zelf in staat waren om in hun onderhoud konden voorzien.⁹⁶ Wouter overleed al in 1573,⁹⁷ maar zijn echtgenote pas in 1582.⁹⁸ Toch bestond het gasthuis al in 1574 te bestaan. Kennelijk heeft Johanna Pieck haar woonhuis direct na haar mans dood opengesteld voor de huisvesting van armen.⁹⁹

Pesthuis Pas tegen het einde van de 15de eeuw werden de arme pestlijders verzorgd in een pesthuis dat werd gebouwd door de Pothbroeders op de hoek van de tegenwoordige Coninckstraat en Pothstraat.¹⁰⁰ Dit huis wordt in 1492 voor het eerst genoemd, dat wil zeggen, in dat jaar ontvingen de Pothbroeders een gift voor de 'armen Lazarus geheten den Poth'.¹⁰¹ Deze rente was voor de Pothbroeders en niet voor het Lazarushuis; we kunnen de verbinding van Lazarus en Poth dan ook niet anders interpreteren dan dat het hier om een schenking gaat voor de pestlijders en niet voor de melaatsen. In 1495 vernemen we van het 'nye Pothuys opten Camp'.¹⁰² Van der Leeuw en andere auteurs na hem, hebben geen verband gelegd tussen dit Pothuis en het Pesthuis.¹⁰³ Toch gaat het om hetzelfde. Heel duidelijk blijkt dit uit een stedelijke keur van 1517. Onder het kopje 'Van die Poth op die Camp' wordt dan vastgelegd dat wie aan de pest lijdt en daar wordt gebracht en sterft, zijn goederen aan de Poth moet nalaten.¹⁰⁴ Het Pothuis

was gewijd aan twee heiligen van wie men bescherming verwachtte tegen de pest: Sint-Job (Jodocus) en Sint-Rochus.¹⁰⁵ Het was voorzien van een kapel, die in 1504 voor het eerst in de bronnen voorkomt en tot op vandaag is blijven bestaan.¹⁰⁶

In 1479 kwamen de zogeheten 'Alexius zusters' of Celzusters van Amsterdam naar Amersfoort.¹⁰⁷ Deze zusters behoorden tot een congregatie die zich met name inzette voor de pestlijders en het begraven van de doden en zullen ook in Amersfoort die zorg op zich hebben genomen.¹⁰⁸ In 1547 verhuisden de zusters naar het terrein rond het Pesthuis en zeker vanaf dat moment zetten zij zich in voor de zieken in dit huis.¹⁰⁹ Hun inzet was echter beperkt: zij waren op dat moment ziekelijk en op leeftijd.¹¹⁰

Thuiszorg Arme zieken die thuis werden verpleegd konden evenals de andere thuiszittende armen een beroep doen op de Pothbroeders. In de loop van de 16de eeuw kwam daar verandering in door toedoen van de broederschap van de Heilige-Drievuldigheid. In 1559 besloten de broeders, zusters, jonkvrouwen en weduwen van deze broederschap om twee vrouwen uit hun midden aan te wijzen 'om moeders van de arme zieken van de gemeente en in het bijzonder van deze broederschap te zijn'.¹¹¹ Deze broederschap, of eigenlijk zusterschap zoals zij oorspronkelijk genoemd werd, komt al in 1479 in de bronnen voor en beschikte in de Sint-Joriskerk over een eigen altaar (het weduwenaltaar).¹¹² Vermoedelijk kende deze zusterschap al eerder de zorg voor zieken in de eigen gelederen en werd in 1559 een gegroeide situatie vastgelegd. In 1577 blijken niet twee maar tien vrouwen ('moeders') zich in te spannen voor de alleenstaande bedlegerige zieken en stervenden, daarin bijgestaan voor de geestelijke zorg door twee priesters. In dat jaar wordt de zorg die zij binnen de stad uitoefenen geregeld en door het stadsbestuur bevestigd. Bovendien is dan behalve van wijksgewijze wekelijkse thuiszorg sprake van een 'siekhuis', dat zou uitgroeien tot het Sint-Elisabethgasthuis.¹¹³

Slot Evenals in andere Nederlandse steden kwam in Amersfoort in de loop van de Middeleeuwen een toenemende specialisatie van de armenzorg tot stand. Aanvankelijk is er alleen een gasthuis voor passanten, vervolgens ontwikkelt zich de zorg voor zieken en huuszittenden en in de 16de eeuw wordt de specialisatie gecompliceerd met de oprichting van een weeshuis en gestructureerde thuisverpleging. Het is meestal het particulier initiatief dat tot stichtingen leidt. De oudste instelling, de Heilige-Geest, vormt daarop een uitzondering. In de motivering voor liefdadigheid voert aanvankelijk het eigen zielenheil de boventoon. Bij de 16de-eeuwse stichtingen vernemen we daarvan veel minder, de aandacht gaat dan vooral uit naar het bevorderen van een ordelijke stedelijke samenleving.

NOTEN

Gebruikte afkortingen

Elisabeth = Archief van het Sint-Elisabeth's Gast- of Ziekenhuis.

Gerecht = Archief van het Stadsgerecht.

Joris = Archief van het Kapittel van Sint-Joris.

Poth = Archief van de Stichting De Armen de Poth.

St.-Pieter = Archief van het Sint-Pietersgasthuis.

Stadsbestuur = Archief van het Stadsbestuur.

Weeshuis = Archieven van het Burgerweeshuis.

1. Ontleend aan de stichtingsakte van de kapelanie van het Amersfoortse Sint-Pietersgasthuis (Joris) 1 fol. 78v. De geraadpleegde archieven berusten alle in het gemeentearchief van Amersfoort.

2. Vgl. P. Trio & R. van Belle, *Pieter Lansaem. Bijdrage tot de studie van de jaargetijdestichtingen te Ieper in de late middeleeuwen*. Ieper 1993. 34 & 65 & W.P. Blockmans & W. Prevenier, 'Armoede in de Nederlanden van de 14e tot het midden van de 16e eeuw: bronnen en problemen'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 88 (1975). 520.

3. Vgl. A.J. Brand, *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)*. Leuven/Apeldoorn 1996. 364-365; A.J.A. Bijsterveld, 'Middeleeuwse vrome schenkingen als instrument van sociale integratie en politieke machtsvorming. Een historigrafisch overzicht'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 109 (1996). 462; G. Maréchal, 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden'. In: *Algemene Geschiedenis der*

Nederlanden 2 (1982). 268 & Blockmans. 533.

4. Vertroestinge alre geloviger, elendiger syelen die in pinen des vegeviars syn ende bysonder voir onser twyer oudere ende onser twyer syelen (Poth) C 1 fol. 12v., ook St.-Pieter map 54.

5. Knechts goids; Gode van hemelrycke onsen leven heren Jhesu Christo. Ontleend aan de in noot 1 genoemde akte. In de Middelnederlandse *moraliteit Elckerlijc* (1498) beweert de allegorische figuur tGoet (bezit) eveneens dat hij slechts door God in leen is gegeven aan Elckerlijc; zie: *Mariken van Nieumeghen & Elckerlijc. Zonde, hoop en verlossing in de late Middeleeuwen*. Vertaald door Willem Wilmink. Met een inleiding en een teksteditie door Bart Ramakers. Amsterdam 1998. (Nederlandse klassieken). vss. 396-416.

6. Joris 1 fol. 78v.-79 & Poth map 1 nr. 1 = C 1 fol. 4.

7. J. Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800*. Hilversum/Leeuwarden. 1997. 40-41; H. ten Boom, *De reformatie in Rotterdam 1530-1585*. Z.pl. 1987. (Hollandse Historische Reeks 7). 69; D.V. Coornhert, *Boeventucht*. Uitgegeven en toegelicht door een werkgroep van Utrechtse neerlandici. Utrecht, 1980). (Ruygh-Bewerp 10). 34; H. Hardenberg, *Het Burgerweeshuis te 's-Gravenhage 1564-1964*. 's-Gravenhage 1964. 29-34 & – in Europees kader – H. Soly, 'Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van Middeleeuwen naar nieuwe tijden'. In: *Tijdschrift voor geschiedenis* 88 (1975). 584-597.

8. Stadsbestuur 35 (1526-1532) fol. 407-412v. = J. van de Water, *Groot Utrechts*

- Placaatboek*. Deel 1. Utrecht 1729. 416-418. (nrs. IX t/m XXVI).
9. Spaans. 43.
10. Stadsbestuur charter 994 = R. Fruin Th.Az., *De middeleeuwse rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht*. 's-Gravenhage 1892. (Werken der Vereniging tot Uitgave der Bronnen van het Oud-Vaderlandsch Recht. 1e reeks, nr. 13). 311-367, met name 316 nr. XVIII & 322 nr. XXXIV.
11. Coornhert. 28-30.
12. J.A. Kossmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden'. In: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden 2* (1982). 254-255; Spaans. 25-29 & Blockmans. 521.
13. Vgl. Kossmann-Putto. 256-258.
14. Poth C 1 fol. 26v.-27.
15. St.-Pieter 1 fol. 70v.
16. Joris 1 fol. 18.
17. Vgl. Kossmann-Putto. 256.
18. "Soo geseyd en geloofd wordt, soo is het eerste kerckjen [...] geweest d'Heylige Geest kerckjen aen de Langestraet by de Plaets, nu d'Vischmerct" (J.H.P. Kemperink (ed.), 'Johan van Ingen: Geschiedenissen'. In: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht 74* (1956). 141 & voor de datering 3).
19. Vgl. H.J. Poots, *300 jaar Evangelisch Lutherse kerk Amersfoort*. Amersfoort, 1988.
20. Poth map 1 nr. 1 = C 1 fol. 4.
21. Stadsbestuur charter 1010. De vicarie was gevestigd op het aan Maria toegewijde altaar van de Heilige-Geestkapel ('altare beate Marie in capella Sancti Spiritus', *Ibidem*). De gasthuiskapel kan dan ook worden aangemerkt als de eerste Amersfoortse Mariakapel, ouder dan de bekende O.L.V.-kapel, die in haar vroegste vorm uit de eerste helft van de veertiende eeuw dateert. Aanvankelijk werden er in de kapel wekelijks drie missen opgedragen, later vermeerderde de stad dit aantal tot vier (Fruin. 167 nr. 220). Nergens blijkt overigens van toezicht van het kapittel van Sint-Joris op de kapel, zoals C.A. van Kalveen stelt ('De Amersfoortse Sint-Joriskerk in de geschreven bronnen tot ca. 1380'. In: J.A. Brongers e.a. (red.), *Amersfoortse opstellen*. Amersfoort, 1989. 70).
22. Poth map 196 nr. 412.
23. Kossmann-Putto. 256-257. Maréchal (274) toonde voor de Zuidelijke Nederlanden aan dat de oorsprong van de Heilige-Geest buiten de kerk, in de stedelijke gemeenschap gezocht moest worden.
24. Fruin. 264 nr. 149.
25. K. Elm, 'Heilig-Geist-Orden'. In: *Lexikon des Mittelalters 4*. München-Zürich 1987-1989). kol. 2028-2029; K. Hofman, 'Hospitaliter'. In: *Lexicon für Theologie und Kirche 5*. Freiburg, 1960². kol. 492-493 & J. Rath, 'Heiliger Geist VII'. In: *Ibidem*, kol. 114.
26. Maréchal. 273.
27. Poth C 1 fol. 26v.-27.
28. Kossmann. 258.
29. Fruin. 266 nr. 156.
30. 'De pot die men draget wten ouden gasthuys' (Poth C 1 f. 6v. = map 21 nr. 77).
31. Poth C 1 fol. 38.
32. Poth C 1 fol. 39.
33. Gerecht 436-1 fol. 81v. Vgl. voor latere vermeldingen aldaar o.m. Poth A 1 rekeningen 1528/29 fol. 35 ('gasthuus aen die plaes').
34. De oorspronkelijke eigenaar van de grond waarop het latere gasthuis werd

gebouwd was Everaet Goetscalc, hij gaf die grond in 1369 in huur uit (vgl. Poth map 90 nr. 219). Ook zijn zoon Gijsbert was actief met de uitgifte van grond in de omgeving van de Langestraat. We nemen aan dat de steeg bij Everaets huis de oorsprong is van de Godschalkstraat, die later Valkestraat zou worden genoemd. De veronderstelling van Van Bommel, dat hier misschien Geestbroeders woonden – dienaars van God of godschalken – wijzen we dan ook af (A. van Bommel, *Beschrijving der stad Amersfoort*. 2 dln. Utrecht. 1760. Deel 1, 163).

35. Zie de akten betreffende deze huizen met bijbehorende hofsteden in Poth C 1 fol. 49-51v. & map 90 nrs. 219-227. In het cartularium van 1523/24 staat voorafgaand aan de akten 'die brieven van die husinge after den Heylig Geest capell' (Poth C 1 fol. 49; datering: A 1 rekening 1523/1524 fol. 39v., waar vermelding van uitgaven voor het schrijven van dit cartularium). Vgl. voor de situering ook map 98.

36. Poth map 98 nr. 252 & D 8 fol. 46.

37. Poth map 90 in dorso van nr. 219.

38. In 1521/1522 wordt ook nadrukkelijk gesproken van de Poth achter de Heilige-Geest (Poth A 1 rekening 1521/1522 fol. 10v.).

39. Poth A 1 rekening 1536/37 fol. 21v.-22 & 1537/38 fol. 21.

40. GA, plattegrond in vogelvlucht uit J. Blaeu, *Toonneel der steden [...]*. Amsterdam 1649. Over de gang van zaken in het Wandelhuis vgl. J. van der Leeuw, *Het gesticht De Armen De Poth te Amersfoort: eene bijdrage tot de geschiedenis der liefdadige instellingen in ons Vaderland*. Amersfoort 1898. 67-76.

41. Poth D 8 fol. 46r & O. Thiers, *Bedevaart en Kerkeraad. De Amersfoortse vrouwevaart van 1444 tot 1720*. Hilversum 1994. 20-28.

42. Gerecht 436-1 fol. 103v.

43. Poth map 196 nr. 412. C.A. van Kalveen stelde in zijn onderzoek naar het Sint-Pietersgasthuis de veertiende-eeuwse godshuisberaders gelijk met gasthuismeeesters en het godshuis vereenzelvigde hij met het oude gasthuis ('Problemen rond de oudste geschiedenis van het fraterhuis en van het Nieuwe Gasthuis te Amersfoort'. In: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1981. 106-107). De bronnen bieden daarvoor echter onvoldoende steun: het gaat ongetwijfeld om kerkmeesters van de Sint-Joriskerk (Vgl. onder meer Joris 1 fol. 22) en terecht kwam Van Kalveen later op zijn veronderstelling terug ('Sint-Joriskerk', 68).

44. Evert Claes soen en Johan Brouwer (Poth map 196 nr. 412).

45. Poth map 1 nrs. 1-3.

46. Vgl. voor een recent overzicht van de geschiedenis van De Poth zie L.M.L. van Rijckevorsel, *De Stichting "De Poth". Een lange geschiedenis in kort bestek*. Amersfoort 1990.

47. St.-Pieter 1 fol. 12, transcriptie bij N. van Donselaar, *Van Gasthuisbed tot Serviceflat. Zes eeuwen bejaardenzorg in het Gecombineerd St. Pieters- en Bloklands Gasthuis te Amersfoort*. Amersfoort 1986. 67; het originele charter (St.-Pieter map 1) berust bij de instelling zelf.

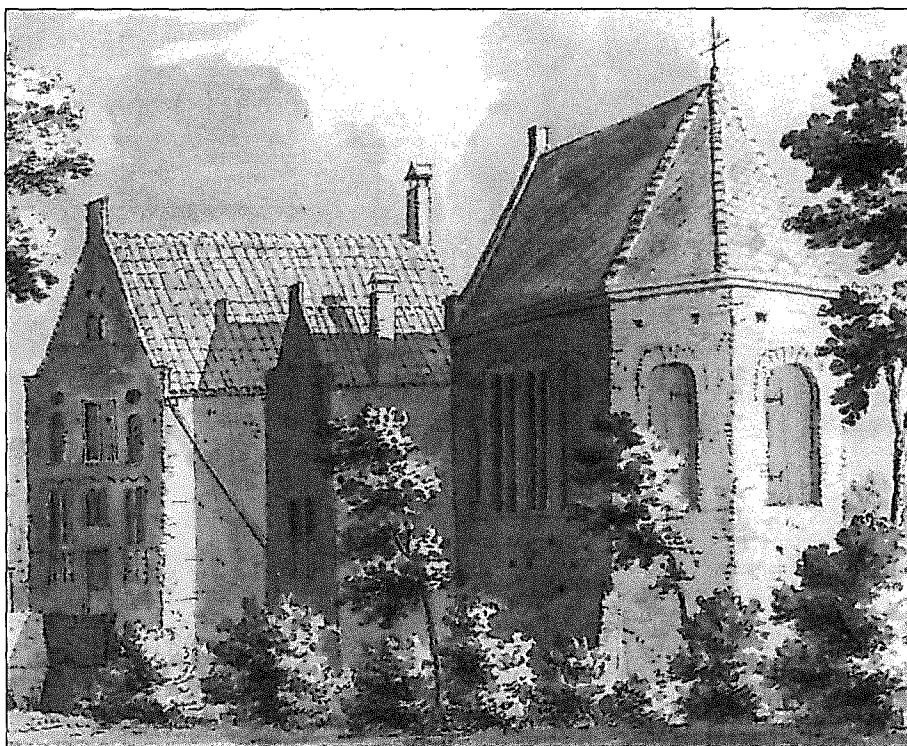
48. Vgl. de lijst van bestuurders bij Van der Leeuw, De Poth. 119 & de bestuurslijsten bij Van Bommel (Deel 2).

49. Stadsbestuur charter 68.

50. Poth C 1 f. 35v.-36 = map 21 nr. 76.

51. Vgl. voor de uiteindelijke stedelijke

- verantwoordelijkheid een schenking uit 1496 voor uitdelingen aan de armen, te verzorgen door de Pothbroeders 'of die dat bevolen worde vander stadt wegen der armen goede op te bueren' (Gerecht 436/1 fol. 319v.-320).
52. Poth C 1 f. 6v. = map 21 nr. 77. Vgl. voor het rondgaan met voedsel langs de armen ook L. Jongen & C. Schotel (ed.), *Het leven van Liedewij, de maagd van Schiedam*. Hilversum, 1994². 64-65.
53. In 1525/1526 wordt dit proenhuis voor het eerst genoemd, het is in die periode waarschijnlijk gebouwd (Poth A 1 rekening 1525/1526 fol. 27v., 29 & 30v.); vgl. Van der Leeuw, De Poth. 78.
54. Poth D 8 fol. 6v.
55. Poth C 1 fol. 6v. = map 2 nr. 77. Voor een overzicht van verplichtingen tot uitdelingen die de broeders hadden bij memoriediensten in de Sint-Joriskerk Poth A 1 & B 1 & Van der Leeuw, De Poth. 56-58.
56. D.J. Faber, 'Een laat-middeleeuwse obsessie? Vroomheid in Leiden in het aanzicht van de dood' In: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1995. 27 & 43 & F.J.W. van Kan, 'Om zalicheyt zynre siele. Het stichten van memoriediensten in middeleeuws Den Haag'. In: *Jaarboek Die Haghe* 1996. 21.
57. Een uitzondering vormt een schenking die een weldoenster in 1506 deed onder de voorwaarde dat de broeders voor haar jaarlijkse memorie betalingen zouden doen aan de Franciscanen (Observanten), het Sint-Pietersgasthuis en de Sint-Joriskerk (Poth C 1 f. 65).
58. Poth C 1 fol. 65.
59. Het wordt genoemd in 1506 (Poth C 1 fol. 65).
60. Poth map 36 nr. 98. De jongste *prove* daar genoemd werd in 1532 in het leven geroepen (vgl. Poth C 1 fol. 76); Van der Leeuw, De Poth. 55-66.
61. Poth A 1 rekening 1523/1524 fol. 29v.
62. Poth map 1 nr. 1 = C 1 fol. 4.
63. Fruin. 143 nrs. CCXLII-CCXLIV.
64. Vgl. St.-Pieter 1 fol. 23v. Gegevens over dergelijke schenkingen zijn nauwelijks voorhanden, aangezien van het archief van de middeleeuwse kerkmeesters vrijwel niets resteert. Voorbeelden moeten dan ook aan andere archieven ontleend worden. Het kapittel van Sint-Joris voerde wel memoriediensten uit, maar nergens blijkt dat het ook de zorg had voor uitdelingen.
65. Vgl. bijvoorbeeld St.-Pieter 1 fol. 16v.-17, 20v. & 86 en v.
66. Van Bemmelen. Deel 1, 376.
67. A.A.J. van Rossum (ed.), 'Fundatie der lieve vrouwen broederschap'. In: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 8 (1880). 429.
68. Van Rossum. 430-431.
69. St.-Pieter 1 fol. 86 & v.
70. Weeshuis 1 fol. 3 & tweede foliëring fol. 1-1v.; vgl. over de wezenzorg ook Ten Boom. 68.
71. Weeshuis 275 fol. 8.
72. Weeshuis 279 fol. 1.
73. Vgl. over deze armenzorg C. Ligtenberg, *De Armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw*. 's-Gravenhage 1908. 234-283.
74. Archief van de Bijlaarsfundatie 143.
75. Poth map 16 nr. 54 = Gerecht 436-3 fol. 10-11.
76. Archief van de Bijlaarsfundatie 144 & Gerecht 436-3 fol. 11v.-12.
77. Archief van de Bijlaarsfundatie 120-122 & 127.

L.P. Serrurier, *Het Lazarushuis*, circa 1729.

78. Vgl. voor de vroegste geschiedenis van dit gasthuis Van Kalveen, 'Oudste geschiedenis', 101-113. Voor een overzicht zie N. Donselaar & (verouderd) J. van der Leeuw, *De Gecombineerde St. Pieters- en Bloklandsgasthuizen te Amersfoort. Een bijdrage tot de geschiedenis der liefdadige instellingen in ons Vaderland*. Amersfoort 1894. Bij de Gemeentelijke Archiefdienst Amersfoort kan daarnaast geraadpleegd worden: A.H. Land, 'Rekeningen van het Sint Pietersgasthuis' (niet uitgegeven doctoraalscriptie *Middeleeuwse geschiedenis RUL* 1989). 5-18.

79. Joris 1 fol. 89.

80. Van Donselaar. 19.

81. Vgl. Van Kalveen, 'Oudste geschiedenis', 107-109.

82. Van Kalveen, 'Oudste geschiedenis', 113; Joris 1 fol. 87 & 89.

83. Van Kalveen, 'Oudste geschiedenis', 104-105 & 113.

84. = noot 47.

85. Land. 18.

86. Zie ook M.J. van Lieburg, "Men sal daer innemen arme zieke luden die bedde vast ligghe" Het Sint Pieters Gasthuis te Amersfoort als exponent van middeleeuwse ziekenzorg'. In: *Flehite. Tijdschrift voor verleden en heden van Oost-Utrecht* 23 (1993). 7.

87. C.A. van Kalveen, 'Het Lazarushuis

- buiten de Kamppoort te Amersfoort'. In: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1983). 12.
88. Van Kalveen, 'Lazarushuis', 14.
89. Van Kalveen, 'Lazarushuis', 10.
90. Van Kalveen, 'Lazarushuis', 21 & 36.
91. Van Lieburg. 8-9.
92. St.-Pieter 5.
93. Van der Leeuw, Gasthuizen, 30-32.
94. Zie bijvoorbeeld Land. Bijlage 2. 1-12.
95. St.-Pieter 1 fol. 12 = Van Donselaar. 67.
96. Archief van het Bloklandsgasthuis 337; Van der Leeuw, Gasthuizen, 60-64.
97. Hij overleed tussen 3 september en 22 december 1573. Archief van het Bloklandsgasthuis map 337 & J.C. Kort, 'Leenkamers van de graven van Blois 1282-1650'. In: *Ons Voorgeslacht* 40 (1985). 506.
98. Archief van het Bloklandsgasthuis map 338 & 339.
99. Archief Bloklandsgasthuis map 338, vgl. ook map 360; Van der Leeuw, Gasthuizen, 70. Van Rijckevorsel. 12-14.
101. Poth C 1 fol. 47.
102. Poth C 1 fol. 65.
103. Van der Leeuw, De Poth, 94-95 & bijvoorbeeld Van Rijckevorsel. 12.
104. Fruin. 175 nr. CCXLIV. Vgl. ook de uitgaven die in 1525/1526 en later werden gedaan voor de zieken die in de 'nye Poth' werden verpleegd (Poth A 1 rekening 1525/1526 fol. 23v. & volgende rekeningen); vanaf de rekening 1528/1529 wordt gesproken van het 'pestilentie' huis (fol. 34v.).
105. Poth map 72 nr. 149 = C 1 fol. 65. Over beide beschermheiligen: U. Turck, 'hl. Jodok'. In: *Lexicon für Theologie und Kirche* 5. (Freiburg 1960²). kol. 982 & J. Oswald, 'hl. Rochus'. In: *Ibidem* 8 (Freiburg, 1963). kol. 1347-1348.
106. Poth C 1 fol. 32; Van Rijckevorsel. 16-18.
107. Zij kochten daartoe op 25 januari 1479 een erf in de Haag (Kemperink, 'Geschiedenissen', 47); zie ook Gerecht 436-1 fol. 79v. & Poth map 80 nr. 203 = Joris 38 = 1 fol. 23v.-24, Poth map 81 nr. 205 & 82 nr. 207.
108. W. Nolet & P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*. Amsterdam 1951. 437. Vgl. ook *Werken van Barnhartigheid. 650 jaar Alexianen in de Zuidelijke Nederlanden*. Leuven 1985 & R.A. Hoogland, 'De Cellebroeders'. In: *Jaarboek Oud-Utrecht* 1974. 180-192.
109. Poth map 86 stuk 213 = Gerecht 436-3 fol. 188-189v.
110. Poth map 87 nr. 214.
111. 'Omme die moeders der armer siecken der gemeente ende bijsonders deses bruederscaps te sijn.' Elisabeth 278; transcriptie in A.F. van Beurden, *Het Sint Elisabeth's Gast- of Ziekenhuis te Amersfoort*. Amersfoort 1924. 8-9.
112. Gerecht 436-1 fol. 32v., 36v. & 309.
113. Elisabeth 42; vgl. voor de geschiedenis van dit ziekenhuis L.M.L. Bongaerts-van Rijckevorsel, *Vier eeuwen St. Elisabeth in Amersfoort*. Amersfoort 1977.